

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ АГРАРНОГО РИНКУ

Одним із актуальних і невідкладних завдань вітчизняної аграрної науки та практики є розробка і впровадження заходів з формування прозорого аграрного ринку, інструментом здійснення яких є створення й ефективне функціонування елементів організаційної (інституційної) інфраструктури аграрного ринку.

У світовому науковому економічному співтоваристві сформовано ряд теоретичних концепцій дослідження розвитку інституцій сучасної ринкової інфраструктури. Ці концепції формувалися в процесі розвитку різних економічних шкіл і напрямів, починаючи з формулювання основ теорії розподілу продукції в останній чверті XIX ст. і закінчуючи розробкою теоретичних концепцій управління ринком, маркетингу, логістики й інших концепцій у 70-90 рр. XX ст.

Теоретико-методологічні основи формування і функціонування елементів інфраструктури аграрного ринку розглядаються у працях вітчизняних вчених-економістів І.І. Лукінова, О.М. Шпичака, П.Т. Саблука, Б.В. Губського [1–4]. Однак залишається невирішеною низка проблем стосовно забезпечення ефективного механізму функціонування інфраструктури аграрного ринку. Потребує переосмислення концепція фактичного невтручання держави у розвиток інфраструктурних складових.

Метою статті є виявлення проблем розвитку організаційної інфраструктури аграрного ринку й обґрунтування необхідності посилення ролі держави у регулюванні діяльності інфраструктурних елементів.

Елементи організаційної інфраструктури аграрного ринку мають виконувати не тільки пасивну функцію «товаропросування», а й генерувати цінові сигнали як результат взаємодії попиту і пропозиції на певний вид сільськогосподарської продукції. Чим точніше ціни відображають реальну взаємодію попиту й пропозиції, тим точнішими будуть і управлінські рішення суб'єктів аграрного ринку.

Функціонуючі в Україні інфраструктурні елементи не забезпечують виконання більшості своїх

функцій. За даними Міністерства аграрної політики України, станом на 1.01.2006 р. було створено 29 агропромислових бірж (торгівлю сільськогосподарською продукцією здійснювала 401 біржа), 408 агроторгових домів, 877 оптових продовольчих ринків, 610 оптових плодоовочевих ринків, 1127 обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, 43 постійно діючі аукціони худоби та птиці, 185 постійно діючих виставок-ярмарків. Однак формальне створення великої кількості інфраструктурних формувань не вплинуло на вигідність реалізації продукції сільськогосподарськими виробниками. Незважаючи на збільшення обсягів валової продукції сільського господарства протягом 2001-2006 рр., показники рентабельності сільськогосподарського виробництва характеризуються негативною динамікою (табл. 1).

Якщо у 2006 р. обсяги валової продукції сільського господарства зросли на 10,6 % порівняно з 2001 р. (рослинницької продукції – на 11,8 %, тваринницької – на 8,9 %), то рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва знизився від 18,3 до 2,8 %.

Однією з основних причин такого стану, поряд із низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва (передусім низьким рівнем продуктивності праці), значними темпами росту цін на матеріально-технічні ресурси та пально-мастильні матеріали, є цінова дискримінація з боку посередників, які вміло користуються нерозвиненістю прозорих каналів збуту сільськогосподарської продукції, тобто фактично здійснюється перерозподіл більшої частини прибутків внаслідок ринкових операцій на користь різних посередницьких структур, що оперують на вторинному ринку сільськогосподарської продукції.

Характерною особливістю реалізації сільськогосподарської продукції в перехідний період є невелика ємність первинного ринку сільськогосподарської продукції, тобто поставок продукції товаровиробниками безпосередньо переробним підприємствам (табл. 2). Це зумовлюється несистемністю і хаотич-

Індекси та рентабельність сільськогосподарського виробництва*

Рік	Індекси сільськогосподарського виробництва, % до попереднього періоду			Рентабельність сільськогосподарського виробництва, %		
	Валова продукція	з неї:		Продукція сільського господарства	у тому числі:	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва
1990	42,6	98,3	22,2
2000	53,4	65,5	43,3	- 1,0	30,8	- 33,8
2001	110,2	112,6	107,0	18,3	35,8	- 6,6
2002	101,2	98,0	105,3	4,9	22,3	- 19,8
2003	89,0	85,4	93,5	12,6	41,7	- 18,8
2004	119,7	135,4	102,0	8,1	20,3	- 11,3
2005	100,1	97,0	104,7	6,8	7,9	5,0
2006	102,5	101,7	103,6	2,8	11,3	- 11,0

* Джерело: [5]

ністю розвитку прямих зв'язків між суб'єктами II і III сфер АПК, незначною кількістю діючих підприємств комбікормової промисловості тощо.

Якщо раніше, наприклад, виробники постачали молоко або цукрові буряки до найближчих заводів, то тепер цю продукцію можуть транспортувати на сотні кілометрів. Зернові й насіння соняшнику «мандрують» по всій Україні, тоді як раніше дану продукцію приймали розташовані поблизу хлібоприймальні пункти, елеватори, олієжиркомбінати чи олійниці Укрспоживспілки, олієекстракційні заводи.

У вартісному виразі у 2006 р. частка реалізованої на вторинному ринку продукції перевищила 20,5 млрд грн, або 70,2 % загального обсягу виручки. Ця величина варіює по роках залежно від обсягу проданої продукції, її структури, якісних показників, ці-

нової ситуації тощо, однак і за попередні роки вона була не нижчою 65 %.

Проблемним аспектом реалізації сільськогосподарської продукції на первинному ринку є те, що сільськогосподарське виробництво – це сфера, якій притаманне конкурентне середовище, і переробні підприємства, які є фактично олігопсоністами (в деяких випадках – монопсоністами) на певному локальному ринку, штучно занижують ціни. Світовий досвід переконує, що запобігти цій ситуації можна шляхом об'єднання і кооперації сільськогосподарських товаровиробників, встановлення державою граничних (мінімальних) цін на відповідні види продукції, а також формування прозорого вторинного ринку сільськогосподарської продукції.

Таблиця 2

Розподіл товарної продукції рослинництва і тваринництва сільськогосподарських підприємств за каналами збуту, 2006 р.*

Канал збуту	Вартість реалізованої продукції, млн грн	Структура реалізації, %	Характеристика ринків товаропросування
Реалізовано всього	29334,3	100	
у тому числі:			
переробним підприємствам (включаючи елеватори)	7021,2	23,9	Первинний ринок
населенню в рахунок оплати праці та через систему громадського харчування	723,0	2,5	
пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв	1002,8	3,4	
на ринку через власні магазини	2812,9	9,6	Вторинний ринок
через біржі, аукціони	8,8	0,0	
за іншими каналами	17765,6	60,6	

* Джерело: [6]

Необхідною умовою розвитку прозорого вторинного ринку сільськогосподарської продукції та відповідних ресурсів є ефективне функціонування біржової торгівлі. Однак у 2006 р. через біржовий ринок сільськогосподарськими товаровиробниками реалізовано менше 0,1 % продукції. Загальна ж вартість укладених угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції на товарних біржах щороку зростає і у 2005 р. дорівнювала 10,4 млрд грн, або понад 2 млрд дол. США (табл. 3), основну частину (91 % від загальної кількості укладених угод) становили угоди для подальшого експорту (рис.).

У 2006 р. на експортні угоди припадало 94 % загального обсягу торгівлі зерновими й олійними культурами урожаю 2006 р. на акредитованих товарних біржах України – на рівні 10,8 млн т. Це свідчить про те, що біржі перетворилися на простих реєстраторів експортних угод на зернові культури. За таких тенденцій біржі не здатні ефективно виконувати

функцію «генератора» ринкових цін, вони фактично є типовими гуртовими посередниками.

Неефективне функціонування вітчизняних товарних бірж пояснюється дією таких факторів:

1) незаінтересованість сільськогосподарських товаровиробників у реалізації продукції на біржах через:

непоодинокі випадки, коли керівники сільськогосподарських підприємств надають перевагу реалізації продукції за тінювими схемами – таким чином вони мають власний зиск, а також мінімізуються додаткові платежі до бюджету;

торгувати на біржах мають право лише зареєстровані брокерські контори, і для здійснення торгівлі на біржах сільгоспвиробникам необхідно або наймати брокера (сплачуючи йому відповідну винагороду), або реєструвати власну брокерську контору і сплачувати членські внески. У будь-якому разі виробнику необхідно нести додаткові витрати, авансувати для цього відповідні оборотні кошти;

Таблиця 3

Динаміка кількості та вартості біржових угод на сільськогосподарську продукцію (всі види угод і бази поставок)*

Рік	Усього угод	з них:		Вартість угод, млн грн	з них:	
		спотові	форвардні		спотові	форвардні
1997	198	171	27	42,2	н/д	н/д
1998	202	169	33	83,8	18,4	65,4
1999	605	591	14	54,5	48,5	6,0
2000	3984	3039	880	989,7	825,0	134,3
2001	5878	4894	979	4005,3	3428,1	57,7
2002	7802	6282	922	6526,1	4781,2	1745,3
2003	7862	7030	826	8477,5	6807,4	1670,0
2004	10367	8676	1691	9098,4	7433,3	1665,1
2005	7832	6851	981	10440,0	9170,9	1397,0
2006	4706	4043	663	11905,2	9080,9	2824,3

* Джерело: розраховано за даними Союзу аграрних бірж України.

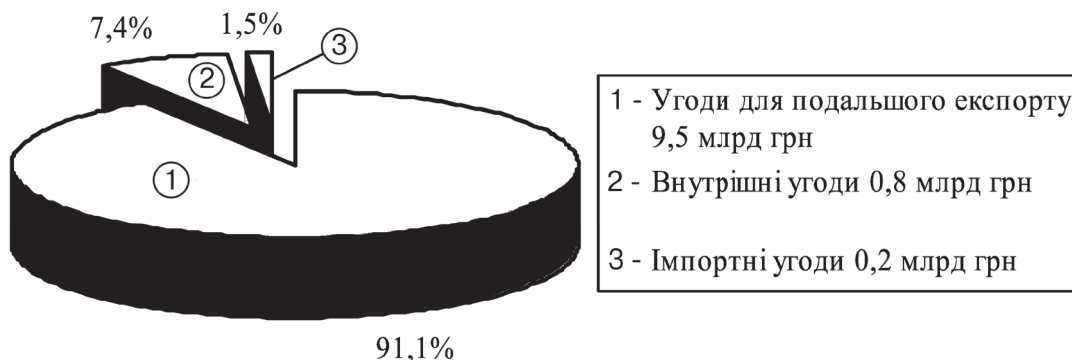

Рис. Структура укладених угод на сільськогосподарську продукцію на біржах України у 2005 році (всі види угод і бази поставок)

у разі надання пільгових брокерських місць на біржах виробники втрачають багато часу на оформлення відповідних документів, а також контрактів за результатами укладених під час біржової сесії угод і виконання цих контрактів, водночас сільськогосподарське виробництво вимагає чіткого дотримання технологічних операцій, і втрата часу означатиме для виробників порушення процесу виробництва;

2) незначний обсяг попиту на біржовому ринку сільськогосподарської продукції через зацікавленість трейдерів у закупівлі продукції з поля або току за заниженими цінами у слабо поінформованих щодо цінової ситуації виробників;

3) відсутність ефективного державного контролю й недосконалість нормативно-правового забезпечення діяльності бірж. Координацію біржової торгівлі аграрною продукцією здійснюють органи самоуправління Національної асоціації бірж України (НАБУ) та Союзу аграрних бірж України (САБУ), які відстоюють, передусім, інтереси самих бірж. Практика свідчить, що контрагенти часто відмовляються від оформлення укладених під час біржової сесії угод, не зазнаючи якихось значних збитків. Біржі реєструють укладені на позабіржовому ринку угоди, при цьому до них не застосовуються жодні санкції;

4) необґрунтовано велика кількість (401) зареєстрованих на 1.01.2006 р. бірж, які торгували сільськогосподарською продукцією (114 універсальних, 258 товарних і товарно-сировинних, 29 агропромислових). Як наслідок, ступінь концентрації товарообігу на більшості бірж (на відміну від західних аналогів) залишається дуже низьким, що має ряд негативних наслідків;

5) практична відсутність торгівлі ф'ючерсними контрактами й опціонами. Хоча у всьому цивілізованому світі переважна більшість укладених на біржах угод — це ф'ючерсні угоди, і біржі виконують функцію генерування не самих ринкових цін на товари, а упереджувальних цінових сигналів через ціни ф'ючерсних контрактів. У США тільки 1,5 % укладених ф'ючерсних контрактів закінчується поставкою реального товару, а решта — це спекулятивні операції або хеджування. Створення ТБ «Українська ф'ючерсна біржа» не активізувало торгівлю ф'ючерсними контрактами через недосконалість організаційно-правових засад функціонування ринку ф'ючерсів, відсутність обігу складських свідоцтв на вторинному ринку, не впровадження ефективного механізму функціонування розрахунково-клірингової палати, яка б вела розрахунки з контрагентами ф'ючерсних угод.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень із проблем функціонування біржового аграрного ринку, нині відсутні обґрунтовані рекомендації щодо удосконалення відносин бірж із сільськогосподарськими товаровиробниками. Будь-які механізми

удосконалення роботи бірж не дадуть значного ефекту для аграрного ринку в цілому без налагодження тісних зв'язків із великими виробниками. Наслідком нинішньої ситуації, коли біржі тісно взаємодіють із зернотрейдерами (реєструючи експортні контракти), є фактичне збільшення кількості посередників на одного в ланцюгу товаропросування. Можна проводити безліч досліджень і давати низку рекомендацій з удосконалення роботи цього ще одного посередника, однак вторинний ринок сільськогосподарської продукції не стане прозорішим без системного зміщення акцентів у роботі бірж.

Функцією біржі є встановлення реальної ринкової ціни через взаємодію попиту і пропозиції, а не сприяння роботі зернотрейдерів. Без забезпечення регулярної (не фіктивної — через реєстрацію позабіржових угод) біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією на умовах спот і форвард результативність заходів із запровадження ефективного торгівлі ф'ючерсними контрактами буде низькою.

Необхідно посилити роль держави щодо стабілізації біржового аграрного ринку через створення спеціального координуючого органу з реальними повноваженнями й удосконалення роботи Аграрної біржі.

Інструментом уникнення значних цінових коливань на аграрному ринку внаслідок сезонності виробництва і спекулятивних операцій добре поінформованих ринкових суб'єктів є ефективне функціонування Аграрного фонду (державного агента щодо здійснення інтервенційних операцій), який здійснює товарні або фінансові інтервенції на організованому аграрному ринку України, використовуючи кон'юнктуру біржового ринку, що склалася протягом періоду державного цінового регулювання. Однак дослідження свідчать про відсутність реального впливу діяльності Аграрного фонду на цінову ситуацію. Це зумовлено двома причинами: по-перше, недосконалістю механізму здійснення фінансових інтервенцій; по-друге, незначними обсягами закупівель сільськогосподарської продукції.

Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» фінансові інтервенції здійснюються Аграрним фондом шляхом придбання окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) в розмірі, який не нижчий значення мінімальної закупівельної ціни. Мінімальна закупівельна ціна окремого об'єкта державного цінового регулювання встановлюється виходячи із середньостатистичних показників цін продажу такого об'єкта протягом попередніх п'яти маркетингових періодів (у порівнянних цінах) з урахуванням прогнозного індексу споживчих цін року, на який припадає період державного цінового ре-

гулювання, відповідно до методики Кабінету Міністрів України.

Варто погодитися з думкою академіка УААН О.М. Шпичака, що для визначення нормативної собівартості, а отже мінімальних закупівельних цін відповідних видів продукції в умовах нестабільної макроекономічної ситуації, недоцільно використовувати метод екстраполяції, тобто помилково встановлювати ціну на основі цін продажу за попередні 5 років через суттєве зростання цін на матеріально-технічні ресурси, а також тенденції нестабільності у валових зборах минулих років. Показники виробництва за останні роки характеризуються значними коливаннями, що зумовлено переважно природними факторами. А оскільки попит на сільськогосподарську продукцію є нееластичним у короткостроковому періоді, то, наприклад, збільшення валових зборів зернових культур спричиняє стрімке зниження цін через надлишок пропозиції. І при визначенні, наприклад, мінімальної ціни на 2007 р. (за валового збору зернових на рівні 29 млн т) було некоректно і недоцільно брати за основу розрахунків ціну зернових у 2004–2005 рр. (за валових зборів на рівні 42 і 38 млн т).

Дослідження Науково-дослідного інституту економіки і менеджменту Національного аграрного університету свідчать, що формувати прогнозні дані слід на основі нормативних витрат на матеріально-технічні ресурси, фактичних цін на них у маркетинговому році, що передре прогнозованому, з урахуванням діючих та очікуваних тенденцій на ринку й обсягів виробництва. Мінімальні ціни, сформовані на базі даних попередніх років, також не враховують поточну прогнозу кон'юнктуру світового ринку певних видів сільськогосподарської продукції, яка має слугувати важливим визначальним фактором для цін, що застосовуються для здійснення державних фінансових інтервенцій і заставних операцій. Також некоректно використовувати індекси споживчих цін, тобто інфляції, що застосовуються в розрахунках цін конкретних видів продукції з метою отримання зіставних величин за ряд років, оскільки вони не забезпечують точного врахування змін вартості конкретних складових ціни (оплати праці, цін на матеріально-технічні ресурси) через різну структуру собівартості окремих видів продукції. Відсутність в офіційних статистичних даних індексу інфляції, розрахованого за маркетинговими роками, та недостатність інформації для виконання розрахунків за Методикою встановлення мінімальної закупівельної ціни на окремі об'єкти державного цінового регулювання ускладнює їх застосування і не забезпечує достатньої прозорості.

Отже, за чинною методикою мінімальна ціна встановлюється на штучно заниженому рівні, внаслідок чого фактично немає потреби здійснювати фінансові

інтервенції і, відповідно, — державне фінансування. Таким чином, штучно створюється ілюзія ефективного функціонування ринку без відповідних державних інтервенцій.

Механізм впливу Аграрного фонду на ринкову ситуацію через купівлю-продаж сільськогосподарської продукції до або з державного продовольчого резерву також недостатньо результативний. Внаслідок сезонності виробництва сільськогосподарської продукції, передусім рослинництва, існує велика амплітуда коливання цін реалізації, причому свого мінімуму вони досягають у період збирання врожаю і наприкінці календарного року, коли сільськогосподарські підприємства повинні розрахуватися з бюджетом. Для уникнення значних цінових коливань внаслідок диспропорцій між попитом і пропозицією необхідно забезпечити реальне наповнення державного продовольчого резерву, яке має здійснюватись у першій половині маркетингового року.

Фактична ж наповнюваність Аграрного фонду продовольчим зерном урожаю 2007 р. на 1.03.2008 становила 60 % (табл. 4). Здебільшого рекомендовані обсяги закупівель Аграрним фондом сільськогосподарської продукції є заниженими (це спостерігалось відносно рекомендованих обсягів закупівель з урожаю 2006 р., коли валовий збір зернових становив близько 34 млн т).

Слід зазначити, що на 1.11.2007 р. Аграрним фондом до державного продовольчого резерву було закуплено лише 207,9 тис. т продовольчого зерна (29 % від рекомендованих обсягів закупівель). Тобто більше половини обсягів закупівель припадає не на післяжнивний період, коли пропозиція зерна різко зростає і цінова ситуація є найгіршою для виробників.

Дослідження свідчать, що держава фактично самоусунулася від регулювання й координації діяльності більшості інфраструктурних елементів, хоча вона має забезпечувати умови для стабільного розвитку аграрного ринку. Метою агентів ринку й діяльності ринкової інфраструктури є одержання прибутку. Максимізувати цей прибуток можна як шляхом створення інститутів, що раціонально функціонують (тут їх цілі збігаються із цілями держави), так і шляхом використання цих інститутів для деформації ринкової кон'юнктури у своїх інтересах. Завдання держави в цих умовах — ліквідувати можливості такого використання інститутів ринкової інфраструктури (шляхом відповідного законодавчого забезпечення їх діяльності), або максимально обмежити негативні наслідки дії ринкових агентів, спрямованих на деформацію ситуації (шляхом участі в роботі інститутів ринкової інфраструктури).

Важливо, щоб державна аграрна політика передбачала посилення уваги до діяльності інфраструктурних елементів і сприяла розв'язанню невідклад-

**Обсяги закупівель продовольчого зерна урожаю 2007 р.
Аграрним фондом до Державного продовольчого резерву***

Область	Рекомендовані обсяги закупівлі, тис. тонн	Закуплено зерна, тис. тонн	Відсоток виконання завдання до рекомендованих обсягів
АР Крим	31,0	50,7	163,6
Вінницька	47,0	34,8	74,1
Волинська	21,0	4,7	22,6
Дніпропетровська	50,0	20,2	40,4
Донецька	32,0	9,8	30,8
Житомирська	23,0	16,1	69,9
Закарпатська	4,0	3,0	75,0
Запорізька	43,0	41,8	97,2
Івано-Франківська	3,5	2,7	76,3
Київська	31,0	19,3	62,4
Кіровоградська	34,0	32,7	96,3
Луганська	20,0	18,5	92,3
Львівська	18,0	8,2	45,7
Миколаївська	40,0	1,4	3,6
Одеська	46,0	42,1	91,5
Полтавська	37,0	28,6	77,4
Рівненська	15,0	7,1	47,3
Сумська	31,5	16,6	52,6
Тернопільська	23,0	6,7	29,3
Харківська	43,5	5,1	11,6
Херсонська	30,0	12,9	43,1
Хмельницька	29,0	18,3	63,2
Черкаська	27,5	13,1	47,5
Чернівецька	4,0	1,0	24,4
Чернігівська	26,0	12,9	49,6
Всього	710,0	428,4	60,3
Було 01.11.07 р.	710,0	207,9	29,3
Було 01.03.07 р.	400	175,6	43,9

* Джерело: дані Міністерства аграрної політики України.

них проблем. Нині не відчуваються вагомі зрушення у цьому напрямі (табл. 5).

Серед заходів «зеленого кошика» (тобто тих, що не потребують скорочень згідно з вимогами СОТ) не передбачено видатки на підтримку розвитку ринкової інфраструктури. Хоча в більшості розвинених країнах пріоритетом є саме розвиток інфраструктурних елементів. На нашу думку, без здійснення заходів держави з підтримки функціонування Аграрної біржі, агроторгових домів (передусім на кооперативній основі), оптових продовольчих і плодоовочевих ринків, сільськогосподарських збутових кооперати-

вів, системи цінового моніторингу тощо неможливий цивілізований розвиток аграрного ринку.

Нині спостерігаються деякі зрушення у цьому напрямі. На виконання Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено виділити у 2008–2010 рр. 31,5 млн грн на створення та забезпечення діяльності державної служби моніторингу аграрного ринку [8, с. 41].

Висновок. Результати дослідження свідчать про значне відставання в розвитку складових організаційної інфраструктури від розвитку самих ринків. Становлення інфраструктурних елементів відбува-

Класифікація витрат бюджету по Міністерству аграрної політики України згідно з правилами СОТ, млн грн

Стаття	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Разом по Міністерству аграрної політики	2952,1	5175,1	5819,0
Жовтий кошук	1070,4	1563,8	1474,5
у тому числі:			
здешевлення кредитів комерційних банків	141,5	350,0	260,0
фінансова підтримка виробництва продукції тваринництва і рослинництва	421,1	659,5	199,2
часткова компенсація вартості техніки і мінеральних добрив	393,7	270,0	32,0
Аграрний фонд	0,0	42,0	20,0
Зелений кошук			
у тому числі:			
розвиток ринкової інфраструктури (авт.)	0,00	0,00	0,00
селекція у тваринництві й рослинництві	152,7	224,0	266,7
послуги з охорони здоров'я, безпеки, рівня якості та стандартів	808,9	737,9	805,6
підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів і робітничих кадрів для виробничої й соціальної сфер села	803,1	881,5	811,6
розвиток інфраструктури на селі	15,6	17,0	17,0

* Джерело: [7, с. 64]

ється спонтанно й надто повільно, а нормативно-правове підкріплення їх діяльності, організаційно-економічний механізм функціонування ще далекі від сучасних вимог цивілізованих ринків сільсько-господарської продукції й не вирішують достатньою мірою проблему стабільності та прозорості внутрішнього аграрного ринку.

Список літератури

1. Лукінов І.І. Теоретичні основи економічного механізму регулювання ринкових відносин // Ринок і ринкові відносини в системі агропромислового комплексу України. Матер. наук. конф. 30-31 січня 1991 р. — К.: ІАЕ УААН, 1992. — С. 6—12.
2. Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків / За ред. О.М.Шпичака. — К.: ІАЕ, 2000. — 585 с.
3. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції. Практич. посіб. / За ред. П. Т. Саблука. — К.: ІАЕ, 2000. — 555 с.
4. Губський Б.В. Аграрний ринок. — К.: «Нора-прінт», 1998. — 152 с.
5. ukrstat.gov.ua — сайт Державного комітету статистики України.
6. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2006 році. — К.: Держкомстат України, 2007. — 100 с.
7. Супіханов Б.К. Бюджетна підтримка сільського господарства // Економіка АПК. — 2007. — № 2. — С. 61—66.
8. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158 // Економіка АПК. — 2007. — № 11. — С. 3—57.